

तन्त्रयुक्ति

प्रस्तुतकर्ता
डा० प्रदीप सरोज
एम० डी० द्वितीय वर्ष
मौलिक सिद्धान्त विभाग

- चरक संहिता सिद्धिस्थान - अध्याय 12
- सुश्रुत संहिता उत्तरतंत्र - अध्याय 65
- अष्टांग संग्रह उत्तरतंत्र - अध्याय 50
- अष्टांग हृदय उत्तरतंत्र - अध्याय 40

तन्त्रयुक्ति = तन्त्र + युक्ति

1. तन्त्र = त्रायते शरीरमनेनेति तन्त्रं ।
(निबन्ध संग्रह ,सु०उ०65/2)
 2. युक्ति = युक्तिश्च योजना या तु युज्यते।
(च०सू०26/31)
- ❖ तस्य युक्तयो योजनास्तन्त्रयुक्तयः ।
(निबन्ध संग्रह ,सु०उ०65/2)

तन्त्रयुक्ति का प्रयोजन

वाक्ययोजनमर्थयोजनं च ।
(सु०उ०65/4)

असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तिः ॥ (सु०उ०65/5)

व्यक्तानोक्तास्तु ये ह्यार्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः ।
लेशोक्ता ये च केचित्स्युस्तेषां चापि प्रसाधनम् ॥
(सु०उ०65/6)

तन्त्रयुक्ति का उपयोगिता

यथाऽम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ॥ ४६ ॥

प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥

(च०सि० 12/46,47) (सु०उ० 65/7)

➤ एक शास्त्र के ज्ञान से अन्य शास्त्र का ज्ञान :-

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ।

स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते । (च०सि० 12/47)

➤ तन्त्रयुक्ति के विना तन्त्र ज्ञान वृथा:-

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विना भिषक् ।

नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ॥

(च०सि० 12/48)

तंत्रयुक्तियो की संख्या

❖ चरक एवम् वाग्भट -36

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च । ।
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः । ।
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः । ।
अतीतानागतावेक्षास्वसञ्ज्ञोह्यसमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं सन्नियोगो विकल्पनम् ।
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ।

च०सि० 12/41-45

❖ सुश्रुत + कौ० अर्थशास्त्र = 32

36- प्रत्युत्सार, प्रयोजन, उद्धार, संभव

❖ भट्टार हरिश्चंद्र = 40

36+ व्याकरण, परिप्रश्न, व्युत्क्रंताभिधान, हेतु

❖ भाव प्रकाश = 42

1. अधिकरण

❖ अधिकरणं नाम यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते कर्ता; |

➤ यथा-"विघ्नभूता यदा रोगा" |

(च०सू०1/6)

➤ प्रथमं जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम्।
सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते | |

(च०सू०17/74)

❖ तत्र यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं; यथा रसं दोषं वा |

(सु०उ०65/8)

❖ यदधिकृत्य प्रवर्तते शास्त्रं स्थानमध्यायः प्रकरणं वाक्यं वा |

(अ०हृ०उ०40)

2.योग

- ❖ योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानामेकीकरणम् ।
 - यथा- प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि ।
 - प्रतिज्ञा:- मातृजश्चायं गर्भ ।
 - हेतु:- मातरमन्तरेण गर्भानुपपत्ते ।
 - दृष्टान्त/उदाहरण :- कूटागार ।
 - उपनय:- यथा नानाद्रव्यसमुदायात् कूटागारस्तथा गर्भनिर्वर्तनं ।
 - निगमन:- तस्मान्मातृजश्चायमित्येषां प्रतिज्ञायोगः ।

➤ सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥
(च०सू० 1/25)

➤ अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥
(च०सू० 1/30)

➤ तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्बहिंसाभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगे' ।
(सु०उ० 65/9)

3.हेत्वर्थ

❖ हेत्वर्थो नामयदन्यत्राभिहितमन्यत्रोपपद्यते; |

➤ यथा-समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणम्” |

(च०सू०12/5)

➤ सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् |

हासहेतुर्विशेषश्च ||

(च०सू०1/44)

❖ यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः |

➤ यथा- मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिषते तथा माषदुग्ध
प्रभृतिभिर्व्रणः प्रक्लिषत इति |

4.पदस्य च अर्थ (पदार्थ)

❖ पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां वाऽर्थः पदार्थः ।

➤ यथा-आयुषो वेद' ।

➤ द्रव्यमितिपदेन खादयश्चेतनाषष्ठा उच्यन्ते; ।

❖ योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा ।

➤ यथा-स्नेहस्वेदाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणां वाऽर्थानां
उपपत्तिर्दृश्यते, । (सु०उ०65/10)

➤ सैन्धव

❖ पदार्थो नाम,-पदेनार्थो गम्यते ।

➤ यथा- द्रव्यमिति पदम्, तस्यार्थो भूजलादिः ।

➤ गुण इति पदम्, तस्यार्थो गुर्वादिः ।

5.प्रदेश

❖ प्रदेशो नाम यद्वहुत्वादर्थस्य कात्स्न्येनाभिधातुम
शक्यमेकदेशेनाभिधीयते ।

➤ यथा-“अनुपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः’ ।

(च.सू.27/329)

❖ प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ।

➤ यथा- देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तथा
यज्ञदत्तस्याप्ययमुद्धरिष्यतीति ।

(सु०उ०65/16)

6.उद्देश

❖ उद्देशो नाम सङ्क्षेपाभिधानं; |

- यथा- “हेतुलिङ्गौषधज्ञानं” | (च०सू०1/24)
- सार्था गुर्वादयो बुद्धिःप्रयत्नान्ताःपरादयः | (च०सू०1/49)
 - चतुष्पाद
 - षड उपक्रम

❖ समासवचनमुद्देशः |

- यथा- शल्यमिति || (सु०उ०65/12)

❖ उद्देशो नाम,-सङ्क्षेपाभिधानम् |

- यथा-वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः |
(अ०हृ०सू०1/16)

7.निर्देश

❖ निर्देशो नाम सङ्ख्येयोक्तस्य विवरणं; |

➤ यथा- हेतुलिङ्गौषधस्य पुनः प्रपञ्चनं | (च०सू०1/24)

➤ “इत्युक्तं कारणं” | (च०सू०1/53)

❖ विस्तरवचनं निर्देशः |

➤ यथा- शारीरमागन्तुकं चेति | |(सु०उ०65/13)

❖ निर्देशो नाम,-तस्यैव विस्तारोक्तिः |

➤ "तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः |

(अ०हृ०सू०1/11)

8.वाक्यशेष

❖ वाक्यशेषो नाम यल्लाघवार्थमाचार्येण वाक्येषु पदमकृतं गम्यमानतया पूर्यते ।

➤ यथा “प्रवृत्तिर्हेतुभावानां” इत्यत्र ‘अस्ति’पूर्यते । (च०सू०16/28)

➤ “जाङ्गलजै रसैः” इत्यत्र मांसशब्दः पूर्यते । (च०सि०1/9)

➤ मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च । इत्यत्र दोष पूर्यते ।
(च०सू०1/57)

➤ रात्रिस्वभावप्रभवा मता या तां भूतधात्रीं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
इत्यत्र निद्रा पूर्यते । (च०सू०21/59)

❖ येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्येत स वाक्यशेषः ।

➤ यथा- शिरः पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणं
विनाऽपि गम्यते पुरुषस्येति । (सु०उ०65/19)

9.प्रयोजन

- ❖ प्रयोजनं नाम यदर्थं कामयमानः प्रवर्तते ।
- यथा- “धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” । (च०सू०1/53)
- प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनं च ।
(च०सू०30/26)

10.उपदेश

❖ उपदेशो नामाप्तानुशासनं ।

➤ यथा- “स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्” ।
(च०सू०13/99)

➤ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥
(च०सू०7/61)

➤ रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् । (च०सू०20/20)

❖ एवमित्युपदेशः ।

➤ यथा- तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत्’ इति ॥
(सु०उ०65/14)

11.अपदेश

❖ अपदेशो नाम यत्प्रतिज्ञातार्थसाधनाय हेतुवचनं ।

➤ यथा- “वाताज्जलं जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः ।
विद्याद्दुष्परिहार्यत्वात्” इत्यादि, तत्र प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं-
दुष्परिहार्यत्वादिति ।

(च०वि०3/20)

➤ सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् । ।

(च०सू०13/3)

➤ बसंत मे उद्वर्तन करते है ।

❖ अनेन कारणेनेत्यपदेशः, ।

➤ यथाऽपदिश्यते- मधुरः श्लेष्माणमभिवर्धयतीति । ।

(सु०उ०65/15)

12.अतिदेश

❖ अतिदेशो नाम यत्किञ्चिदेव प्रकाशयार्थमनुक्तार्थ साधनायैव
एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते ।

➤ यथा- “यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् । वृतं तदपि
चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते” (च०सू०8/34)

➤ विकारनामाकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥

(च०सू०18/44-47)

❖ प्रकृतस्यानागतस्य साधनमतिदेशः ।

➤ यथा-यतोऽस्य वायुरुर्ध्वमुत्तिष्ठते तेनोदावर्ती स्यादिति ॥

(सु०उ०65/17)

➤ यथा-श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।

इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु । (सु०उ०39/25,26)

13.अर्थापत्ति

❖ अर्थापत्तिर्नाम यदकिर्तितमर्थादापद्यते साऽर्थापत्तिः ।

➤ यथा- न नक्तं दधि भुञ्जीत, अर्थाद्द्विवा
भुञ्जीतेत्यापद्यते । (च०सू०8/20)

➤ नानृतं ब्रूयात् । (च०सू०8/19)

➤ न कुर्यात् पापं । (च०सू०8/19)

➤ न चातिब्रूयात् । (च०सू०8/34)

❖ यदकीर्तितमर्थादापद्यते साऽर्थापत्तिः ।

➤ यथा- ओदनं भोक्ष्ये इत्युक्तेऽर्थादापन्नं भवति- नायं
पिपासुर्यवागूमिति ।। (सु०उ०65/20)

14.निर्णय

❖ निर्णयो नाम विचारितस्यार्थस्य व्यवस्थापनं; |

➤ यथा- चतुष्पदभेषजत्वादि विचारंकृत्वाऽभिधीयते- “यदुक्तं षोडशकलं पूर्वाध्याये भेषजं तद्युक्तियुक्तमलमारोग्याय” |

(च०सू० 10/3)

➤ षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः |

(च०सू० 26/9)

➤ यथा- शरीरं प्रपीड्य पश्चादधो गत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं विसृजति वातः एवमसाध्या वातजा इति | तथा चोक्तम्- कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसायुतः | अधः प्रकुप्यते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः |

(सु०उ० 65/26,27)

15.प्रसंग

❖ प्रसङ्गो नाम पूर्वाभिहितस्यार्थस्य प्रकरणागतत्वादिना पुनरभिधानं ।

➤ यथा- “तत्रातिप्रभावतां दृश्यानातिमात्रदर्शनमतियोगः”
एवमाद्यभिधाय, ।

(च०सू०11/37)

➤ पुनः “अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वशो न च” इत्यादिना पूर्वोक्त एवार्थोऽभिधीयते । (च०शा०1/118)

व्याधि त्रिविध हेतु-

➤ कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।

(च०सू०1/54)

➤ प्रेरणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति । ।

➤ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराध परिणामश्चेति ।

(च० नि० 1/3)

➤ प्रज्ञापराधो विषमास्तथाऽर्था हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।

(च० शा० 2/40)

ज्वर का निदान-निदान 1

चिकित्सा 3 - निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ।

(च० चि० 3/27)

❖ प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः, यद्वा प्रकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः । (सु० उ० 65/22)

➤ यथा- पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते ।

(सु० सू० 1/22)

➤ यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः इति, स खल्वेष कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृत इति । (सु० शा० 1/16)

धन्यवाद